

Проблема свободи й нерівності у творчості М. О. Бердяєва

В. І. ТИМОШЕНКО

доктор юридичних наук,
професор Національної
академії служби безпеки України

*«Людям легше
вистримати
бідність,
закабалення
і варварство,
ніж примиритися
з існуванням
аристократії»*

П. І. Новгородцев

Розглядається концепція свободи особистості у творчості М. О. Бердяєва. Акцентується увага на проблемах взаємовідносин особи і держави, ролі права у забезпеченні незалежності людини, несумісності свободи й рівності.

Ключові слова: свобода, рівність, право, держава, особистість.

Рассматривается концепция свободы личности в творчестве Н. А. Бердяева. Акцентируется внимание на проблемах взаимоотношений личности и государства, роли права в обеспечении независимости человека, несовместимости свободы и равенства.

Ключевые слова: свобода, равенство, право, государство, личность.

The concept of individual freedom is analysed in the works of M. O. Berdyaev. Attention is paid to the problems of mutual relations of person and state, role of rights in providing independence of a person incompatibility of freedom and equality.

Keywords: freedom, equality, law, state, personality.

Політичні та правові реалії сьогодення, що пов'язані як з розбудовою демократичної, соціальної, правової держави, так і з утвердженням принципів громадянського суспільства, змушують сучасну юридичну науку теоретично обґрунтувати механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина у державі, а разом з тим знайти шляхи подолання конфліктів між раціональним і моральним, між свободою і необхідністю, свободою й рівністю. Вирішення цього завдання передбачає глибокий філософський і політико-правовий аналіз понять «свобода» і «рівність», усвідомлення вічних цінностей особистості й суспільства, визначення факторів стабільності держави.

Дослідження проблем свободи й рівності мають давню історію. Вони завжди були актуальними як для філософії, політології, так і для юридичної науки, зокрема теорії держави і права, філософії права. Назвати всіх авторів, які зверталися до проблем свободи і рівності, досить складно, оскільки довелося б згадати майже всіх відомих філософів, юристів, політико-правових мислителів, що розглядали ті чи інші концепції свободи і рівності або висували власні ідеї з цього приводу.

Розуміння свободи в юридичній літературі завжди було похідним від її філософського обґрунтування. В юридичній науці не досліджували проблему свободи у повному її обсязі,

вона обмежувалась лише кількома істотними аспектами нормативно-ціннісного характеру. У загальнофілософському значенні свобода найчастіше розглядається як здатність людини діяти у відповідності зі своїми інтересами, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. Свобода тут є незалежністю від будь-чого, можливістю робити все, що завгодно, незв'язаністю нічим, за винятком законів природи.

Традиційне західне розуміння свободи, висунуте прогресивними мислителями ще у XVII–XIX ст., пов'язувалось з відчуженням особистості від суспільства, невтручанням держави у приватні справи громадян, визнанням свободи особистості сферою, вільною від правового регулювання. Великого значення для осмислення ідеалів свободи у контексті розуміння права, основних прав людини, ролі держави у їх забезпеченні набули дослідження українських та російських політико-правових мислителів кінця XIX — початку XX ст. У їхніх працях обґрунтовано визнання найвищою правовою цінністю людини, особистості, яка сама є носієм вищих цінностей (у працях О. С. Алексеєва, Б. О. Кістяківського, П. І. Новгородцева, В. С. Соловйова, Є. М. Трубецького); визначено принципи правової держави, доведено її безпосередній зв'язок з ідеєю свободи (у Б. О. Кістяківського, М. М. Коркунова, Ф. В. Тарановського); розроблено вчення про особисті права (у В. М. Гессена, М. М. Ковалевського, С. А. Котляревського); запропоновано розуміння

права як духовного явища, можливість існування якого передбачає відповідний рівень правосвідомості (у І. О. Ільїна); розмежовано поняття свободи й рівності у М. О. Бердяєва, концепція якого заслуговує на особливу увагу.

Видатний український і російський політико-правовий мислитель, релігійний філософ і публіцист Микола Олександрович Бердяєв народився 6 (18) березня 1874 р. у Києві у дворянській сім'ї. У 1887–1891 рр. навчався у Київському і Володимирському кадетських корпусах. У 1894 р. отримав атестат зрілості в Києво-Печерській гімназії. У 1894–1897 рр. навчався в Київському університеті св. Володимира: один рік на природничому відділенні фізико-математичного факультету, потім на юридичному факультеті. У 1898 р. арештований за звинуваченням в участі в антиурядових виступах і після дворічного розслідування в 1900 р. висланий на 3 роки до Вологодської губернії. На заслання він перейшов від марксизму до ідеалізму. Останній рік заслання М. О. Бердяєву дозволили провести в Житомирі, потім він повернувся до Києва. Пізніше подорожував по Європі: був у Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії. У 1904–1907 рр. жив у Петербурзі, а з січня 1909 р. у Москві.

М. О. Бердяєв був дійсним членом Психологічного товариства при Московському університеті. Редагував журнал «Новый путь», а з 1905 р. — журнал «Вопросы жизни». Друкував статті у збірниках «Проблемы идеализма»

(1902) і «Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции» (1909).

У 1920 р. М. О. Бердяєва обрали професором Московського університету, де протягом року читав лекції на історико-філологічному факультеті. У 1922 р. за звинуваченням в антирадянській діяльності був висланий з Радянської Росії. Спочатку жив у Німеччині, де займався культурно-просвітницькою і викладацькою діяльністю. За його ініціативи та сприяння Американського християнського руху молодих людей в Берліні було відкрито релігійно-філософську академію (РФА). Був деканом відділення і членом вченої ради Руського наукового інституту, відкритого в 1923 р. У 1924 р. переїхав до Франції й оселився в Кламарі біля Парижа. У цьому ж році під його головуванням у Парижі було відкрито РФА. З цього часу й до кінця свого життя він займав посаду редактора видавництва YMCA-PRESS. Помер 24 березня 1948 р. Похований у Кламарі [1].

Проблема свободи, насамперед свободи особистості, її взаємовідносин з державою, посідає головне місце у творчості М. О. Бердяєва. Він сам визнавав, що поклав в основу філософії не буття, а свободу: «Свобода, особистість, творчість лежать в основі мого світовідчуття і світогляду» [2]. Цю проблему вирішував з позицій оригінальної філософської концепції християнського персоналізму, в якій поєднуються два елементи — «аристократичне розуміння особистості, сво-

боди і творчості з соціалістичною вимогою утвердження достоїнності кожної людини, найостаннішого із людей, і забезпечення його права на життя» [3].

Для М. О. Бердяєва свобода є конститутивною ознакою людської сутності. Разом з тим, свобода не є реальністю природного світу, вона не зумовлена ні природною, ні соціальною необхідністю, а навіть їм протистоїть, оскільки є первісною стосовно буття. Джерело свободи М. О. Бердяєв бачив не в душі і не в тілі людини, а в її душі. Тому й розглядав свободу саме як свободу духу, тобто внутрішню, глибинну енергію духу. Визнаючи свободу найбільшою людською цінністю, вчений водночас наголошував, що свобода є важким тягарем, оскільки прийняття рішень неминуче пов'язано з постійним ризиком та особистою відповідальністю. Свобода породжує страждання, вона не є легкою. Бути вільним набагато важче, ніж бути рабом, конформістом. Щоб полегшити своє існування, люди нерідко відмовляються від свободи. Розчиняючись у масі, вони перекладають свою відповідальність на інших. Всупереч поширеній думці, М. Бердяєв стверджував, що багато людей зовсім не люблять свободу і не шукають її, що революції мас не люблять свободу. Звідси випливає, що свобода є аристократичною, а не демократичною.

Виходячи з розуміння свободи, М. О. Бердяєв розмежовував поняття особистості та індивідуальності. Індивідуальність характеризується сво-

єрідністю, неповторною комбінацією ознак. Індивідуум є категорією натуралістичною, біологічною: не лише якась істота є індивідуум, а й будь-яка річ. А особистість є категорією духовною. Це духовно-творче і вільне начало в людині. Людина може мати яскраву індивідуальність за відсутності особистості. Є талановиті люди, дуже своєрідні, які разом з тим не є особистістю, оскільки не здатні до того опору, до тих зусиль, яких вимагає реалізація особистості. Можна сказати: ця людина не є особистістю, але не можна сказати, що у цієї людини немає індивідуальності [4].

М. О. Бердяєв констатував той факт, що протягом всієї історії людства спостерігаємо боротьбу особистості проти суспільства, що її пригноблює. Але причину такого гноблення він бачив не у тому, що інтереси особистості суперечать якимось інтересам суспільства, а в тому, що суспільна група, до якої належить особистість, пригноблена пануючою суспільною групою, що інтереси цих двох груп протилежні. «Суспільство» ніколи не гнобило «особистість», і «особистість» ніколи не боролась з «суспільством». Під уявним антагонізмом суспільства й особистості завжди приховується справжній антагонізм суспільних груп, боротьба класів» [5], — писав М. О. Бердяєв ще у 1901 р. На його думку, суспільство не лише не ворог особистості, воно для неї — все. Усім, що підносить особистість над зоологічним станом і гу-

манізує її, вона зобов'язана суспільству, соціальному розвитку.

Узагалі співвідношення між особистістю і суспільством М. О. Бердяєв визначав залежно від того, на що спирається дослідник: дивиться на них ззовні, з природи і соціології чи ізсередини, із духу й філософії існування. Для позитивної соціології особистість є частиною суспільства. Але зсередини, екзистенціально, з духу все перевертається. Особистість не є частиною суспільства, а суспільство не є частиною особистості. Духовне життя особистості не належить суспільству і не визначається суспільством. Особистість не може бути частиною суспільства, тому що вона не може бути частиною будь-чого, вона може бути лише у спілкуванні з будь-чим. Крайньою формою об'єктивації є держава. Для держави таємниця особистості не існує. Навіть коли держава захищає права особистості, вона захищає права довільної одиниці, а не конкретної особистості [6].

Таким чином, позиція М. О. Бердяєва стосовно взаємовідносин суспільства й особистості суттєво змінюється. У 1940 р. мислитель вже визнавав, що, ще будучи марксистом, він побачив у марксизмі елементи, які можуть призвести до деспотизму й заперечення свободи. Він писав: «Я на життєвому досвіді пережив зіткнення особистості й соціальної групи, особистості й суспільства, особистості й суспільної думки. І завжди стояв на боці особистості... Для мене було

зрозуміло, що соціалізм може набути різних обертів, може привести до звільнення, але може привести й до знищення свободи, до тиранії...» [7]. Причину цього М. О. Бердяєв убачав у народовладді, яке так само може позбавити особистість її невід'ємних прав і свободи, як і єдиновладдя. Вчений переконаний, що кількісна маса не може нероздільно панувати над долею індивідуальностей, які мають якісні характеристики, долею особистості й долею нації. Ідеї демократії він протиставляв ідею нації, що самоуправляється [8].

Виходячи із свого переконання, що прагнення особистості та прагнення суспільства непримиренні, ідею поєднання свободи й рівності М. О. Бердяєв називав «нездійсненою раціоналістичною утопією». На його думку, свобода й рівність несумісні. Рівність є насамперед посяганням на свободу, обмеженням свободи. У зв'язку з цим він різко засуджував демократичне правління, яке змушує людину підкорятися виключно людям і людству. Вчений вважав, що людина гине у народному суверенітеті. Людська сваволя здатна знищити свободу. Самодержавство народу не обмежує себе невід'ємними правами людини й не гарантує недоторканність цих прав. Народовладдя є людиновладдя. А людиновладдя не знає своїх меж і посягає на свободу і права людини. А найгірше те, що демократія розуміє владу як право, а не як обов'язок [9]. М. О. Бердяєв піддав гострій критиці теорію су-

спільного договору Ж.-Ж. Руссо, вважаючи, що ця теорія разом з ідеєю народного суверенітету веде до повного деспотизму. У ній заперечуються релігійні витоки держави, незалежні від людської волі, але саме тому і стверджується безмежна влада суспільства над людиною.

Отже, за висновком М. О. Бердяєва, демократизація суспільства може виявитись дуже несприятливою для особистості, нівелювати її, звести всіх до середнього рівня. У зв'язку з цим пригадуються цілком справедливі слова іншого видатного вітчизняного політико-правового мислителя П. І. Новгородцева (1866–1924), який стверджував, що людям легше витримати бідність, закабалення і варварство, ніж примиритися з існуванням аристократії [10].

М. О. Бердяєв не заперечував ідею природної нерівності людей, тобто визнавав велику нерівність у здібностях, покликанні, інших суттєвих якостях індивіда. Рівність особистостей, на його думку, є рівністю ієрархічною, рівністю різних, не рівних за своїми якостями істот. Онтологічна нерівність людей визначається не їх соціальним станом, що є спотворенням справжньої ієрархії, а їх реальними талантами. З урахуванням цього мають визначатись кращі, обрані особистості, на які покладають велику відповідальність та обов'язки. Отже, сенс демократії, за М. О. Бердяєвим, — це відбір еліти.

Кожна особистість, на думку мислителя, є цінністю у собі, вона не може

розглядатися як засіб. Людина є більшою цінністю, ніж суспільство, нація або держава. Але вона може бути пригнічена суспільством, нацією або державою. Забезпечити свободу й незалежність особистості повинна держава, яка має для цього владні повноваження. За М. О. Бердяєвим, держава, як об'єктивне начало, не стверджує, що їй цілком належить людина, вона претендує лише на частину людини. А суспільство, яке людьми створюється довільно, не знає меж своїм претензіям, воно здатне забрати людину цілком. Ніколи не може бути примирення між претензіями особистості та суспільства, між прагненням до свободи та рівності. Саме держава, за М. О. Бердяєвим, рятує людину від колективізму, який поглинає особистість [11]. У цьому полягає одна з місій держави.

Державу М. О. Бердяєв розглядав як соціальний інститут, що засновується на примусовому володарюванні людини над людиною. Разом з тим, вона підтримує мінімум добра і справедливості у суспільстві. Робить це насамперед тому, що без такої підтримки хаос поглине як суспільство, так і державу. Особистість не може жити без держави, тому вона визнає її цінність, йдучи при цьому на певні жертви. Водночас особистість усвідомлює, що держава пригнічує її існування. Отже, держава — явище двозначне, вона виконує як позитивну, так і негативну місії. Між державою і особистістю завжди присутній конфлікт, адже сфера їх буття ніколи не

збігається. Будучи необхідною для людей, держава є передусім гарантійною, посередницькою і контролюючою установою. Із цього випливає, що в ієрархії духовних цінностей держава належить до цінностей нижчого порядку — після особистості й суспільства. Вона мусить виконувати важливий обов'язок — захищати права людини. Це стосується, в першу чергу, свободи духу, совісті, думки і слова.

Права людини передбачають обов'язок поважати ці права. У здійсненні прав людини найважливіше не власні правові претензії, а повага до прав іншого, шанування у кожному людському образі, тобто обов'язки людини стосовно людини і людини стосовно Бога. За М. О. Бердяєвим, обов'язки людини глибші, ніж права, вони і обґрунтовують її права. Право впливає з обов'язку. Якщо всі будуть визнавати права і мало зважати на обов'язки, то й права не будуть реалізовані. Під правом він розумів вираження абсолютної правди і справедливості, те позадержавне і наддержавне право, яке закладене у глибині людської сутності й відображає божественність її природи. Якщо держава є вираженням волі людської, відносної, суб'єктивно-довільної, то право — вираження волі надлюдської, абсолютної, об'єктивно розумної. Звідси випливає, що держава потребує санкції права, а не навпаки.

На думку М. О. Бердяєва, право має велике значення у людському спілкуванні, тому що воно охороняє й

гарантує мінімум людської свободи, охороняє людину від того, щоб життя її цілком залежало від моральних якостей іншої людини, від її любові або ненависті. Свобода і незалежність людини вимагають, щоб в основу держави було покладено не лише любов, а й примус та право [12].

М. О. Бердяєв протиставляє державі організацію громадського життя у федерації громад. Він виходить з того, що суспільне життя за своєю сутністю є духовним, а не матеріальним. Це духовне постає у формі онтологічної всеєдності «я» і «ми», або соборності. У соборності втілюється боговстановлений світопорядок, який тримається на засадах ієрархії та послуху. Без керівництва одних та покори інших не існує суспільства. У цьому сенсі суспільство, за М. О. Бердяєвим, це аристократія, або панування кращих. Таку общинність він називав коммюотарністю (від франц. *commune* — громада). Релігійна коммюотарність або соборність базується на безпосередніх відносинах людини з людиною через Бога, вона покликана сприяти становленню духовно нової людини. Соборність — коммюотарність у М. О. Бердяєва виступає як боротьба за соціальну справедливість у державі.

Таким чином, М. О. Бердяєв послідовно відстоював думку, що свобода і рівність несумісні. Рівність несе з собою небезпеку найстрашнішої тиранії, окремо взяті начала свободи й рівності не створюють досконалого суспільства, не гарантують прав людини.

Вважаючи державу явищем виправданим, ставився до неї критично. Її існування обумовлюється не свободою, а необхідністю. А справжньою цінністю є свобода. Власне боротьба за свободу є визначальною метою творчості у М. О. Бердяєва.

Усвідомлюючи всі негативні наслідки боротьби за свободу, М. О. Бердяєв уважав таку боротьбу найбільш позитивним і цінним у своєму житті. Він писав: «Я ніколи не погоджувався відмовитися від свободи і навіть урізати її, нічого не погоджувався купити ціною відмови від свободи. Я багато від чого міг відмовитись у житті, але не в ім'я обов'язку або релігійних заборон, а виключно в ім'я свободи і, можливо, в ім'я жалості. Я ніколи не бажав зв'язувати себе, і це, ймовірно, послабило мою активність, обмежувало можливості реалізації» [13].

Негативні наслідки боротьби за свободу, про які писав М. О. Бердяєв, відчуває на собі кожна особистість, яка не хоче залишатись байдужим пристосуванцем і повстає проти будь-яких зазіхань як на свою свободу, так і на свободу інших людей. Свобода передбачає впевненість у неможливості втручання у власні справи інших людей, цькування однієї людини іншою. Це дуже важливо для представників творчих професій, адже свобода є для них обов'язковою умовою професійної діяльності. Такої самої думки був і М. О. Бердяєв, який писав: «Творчість невіддільна від свободи. Лише вільний творить. Із необхідності народжу-

ється лише еволюція: творчість народжується із свободи» [14]. Творчість можлива лише у разі незалежності від чисельно переважаючої посередності. Представники останньої, керуючись власним світоглядом та кар'єрними інтересами, лише у кращому випадку домагаються рівності, а найчастіше — претендують на першість.

Не можна не погодитись з М. О. Бердяєвим, що немає більш гіркої і прилизливої залежності, ніж залежність від волі людської, від сваволі рівних собі. Великий мислитель, мабуть, не міг навіть уявити, що залежність можлива не лише від рівних собі, а й тих, чий амбіції і зухвалість є їхньою єдиною перевагою. У сучасному світі нерідко доводиться боротись саме з такою залежністю.

З точки зору політики і права люди, звичайно, повинні бути рівними, тобто такими, які мають однакові претензії щодо розгляду їх як рівних. У соціальній сфері рівність, на думку В. С. Нерсесянца, завжди є правовою, формально-правовою рівністю. Правова рівність абстрагована від фактичних відмінностей. Це рівність вільних і незалежних суб'єктів права, за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, однаковою мірою. Принцип правової рівності передбачає, що реальні суб'єктивні права, яких вони набувають, будуть нерівні. Завдяки цьому хаос відмінностей перетворюється на правовий порядок рівності й нерівності, узгоджений за єдиною підставою і спільною нормою [15]. Підтримувати

таку нерівність у законних правах та інтересах кожної людини (фактично не рівних людей) покликана правова держава, яка, керуючись принципом соціальної справедливості, повинна забезпечити гарантії соціального, політичного і правового порядку, що сприятимуть досягненню свободи, перш за все, свободи особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — С. 77–82.
2. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). — М.: Книга, 1991. — С. 59.
3. Бердяев Н. А. Царство духа и царство Кесаря / Сост. и послесл. П. В. Алексеева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. — М.: Республика, 1995. — С. 5.
4. Див.: Бердяев Н. А. Философия свободного духа. — М.: Республика, 1994. — С. 296, 297.
5. Бердяев Н. А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском / Н. А. Бердяев; вступ. статья, сост. и комментарии В. В. Сапова. — М.: Астрель, 2008. — С. 184.
6. Див.: Бердяев Н. А. Философия свободного духа. — С. 306, 307.
7. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). — С. 60.
8. Див.: Бердяев Н. А. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности. — М.: Мысль, 1990. — С. 195, 199.
9. Див.: Бердяев Н. А. Философия неравенства / Сост., предисл. и примеч. Л. В. Полякова. — М.: ИМА-пресс, 1990. — С. 148, 163, 173.
10. Див.: Новгородцев П. Об общественном идеале. — М.: Правда, 1991. — С. 546.
11. Див.: Бердяев Н. А. Философия неравенства. — М. 76.
12. Див.: Там само. — С. 90, 171.
13. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). — С. 56.
14. Бердяев Н. А. Смысл творчества // Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. — М.: Изд-во «Правда», 1989. — С. 368.
15. Див.: Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРАМ, 1998. — С. 29; История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2006. — С. 862.